सप्तमः पाठः ७

स्वागतं ते राजस्थाने

(विशेषण-विशेष्य, कारक-प्रकरणम्)

पालीनगरतः
१४.१०.२०१५, बुधवासरः

प्रियमित्र मृदुल !

स्नेहेन नमस्कारः । अत्र कुशलं तत्रास्तु । भवतः पत्रम् अद्यैव प्राप्तम् । ज्ञात्वा प्रसन्नता जाता यद् भवतः सपरिवारं भ्रमणार्थं राजस्थानम् आगमनस्य योजना अस्ति । भवान् राजस्थानस्य दर्शनीयस्थलानां विषये पृष्टवान् तद् विषये लिखामि । राजस्थानस्य **प्रत्येकस्मिन्** भागे दर्शनीयानि स्थलानि सन्ति किन्तु दीपोत्सवस्य अवकाशे मारवाडक्षेत्रस्य भ्रमणम् आनन्देन भवति । यतो हि अस्मिन् समये **अधिका उष्णता** न भवति ।

राजस्थानं वीराणां वीराङ्गनानां च भूमिः अस्ति । अत्र **विविधानि ऐतिहासिकस्थलानि** अस्मभ्यं गौरवशालीतिहासस्य परिचयं कारयन्ति ।

जैसलमेरुनगरे स्थितं सोनारदुर्गं स्वर्णमयीपीतपाषाणैः निर्मितम् **अद्भुतं दुर्गम्** अस्ति । **जनपदे अस्मिन्** सीमावर्ति तनोटमातुः मन्दिरं तु **सर्वेषां भारतीयानां** मनसि देशं प्रति गौरवभावमुत्पादयति । भारतीयैः साकं वैदेशिकाः अत्रागत्य पटवाप्रासादान्, थारमरुस्थलं, भादरियास्थाने स्थितं **बृहत्तमं पुस्तकालयं** रामदेवरास्थानं च प्रतिवर्षं पश्यन्ति । विश्वविख्यातम् आणविकपरीक्षणनगरं पोकरणस्य **समीपस्थं खेतोलाईस्थानमपि** जैसलमेरुजनपदे दर्शनीयमेव अस्ति ।

सूर्यनगरिरूपेण **प्रसिद्धं जोधपुरनगरमपि ऐतिहासिकं महत्वं** धारयति । मारवाडराज्यस्य राजधानीरूपेण प्रसिद्धेऽस्मिन् नगरे मेहरानगढदुर्गः, राजस्थानस्य ताजमहलरूपेण **प्रसिद्धं जसवन्तथडा** नामकं स्थानं, कायलानाकासारः, मण्डोरोद्यानं च **इत्यादीनि स्थलानि** सन्ति । वीरशिरोमणेः प्रतापस्य मातुलगृहं पालीनगरमेवास्ति । पालीजनपदे परशुराममहादेवस्य मन्दिरं, स्थापत्यदृष्ट्या **विश्वप्रसिद्धं रणकपुरजैनमन्दिरम्** अपि विद्यते । एवमुच्यते यत् अस्मिन् जैनमन्दिरे निर्मितानां स्तम्भानां गणनापि दुष्करं वर्तते ।

मारवाडतः अतिरिक्तं मेवाडक्षेत्रमपि भ्रमणार्थं गन्तुं शक्यते । उदयपुरनगरे दुर्गैः, स्तम्भैः, कासारैः च नवनिर्मितम् प्रतापगौरवकेन्द्रं विशेषरूपेण द्रष्टव्यमस्ति । अनेन सार्धं आबूपर्वतः, जयपुरक्षेत्रं, घानापक्षीविहारः, उत्कृष्टानि **विभिन्नमन्दिराणि** रणथम्भौरेत्यादीनि अभयारण्यानि च दर्शनीयानि सन्ति ।

एतेषां दर्शनादेव मनसि आनन्दः गौरवभावं च जायते ।

एवमेव विश्वस्य **प्राचीनतमा अरावलीपर्वतमाला** राजस्थानं द्विभागयोः विभक्तं करोति। **अत्रत्या विशिष्टा** लोकसंस्कृतिः सामाजिकरीतयः नृत्यानि च जनान् आकर्षयन्ति । वैदेशिकाः पर्यटकाः अपि गौरवशालिं राजस्थानं नमन्ति।

अतः भवान् अवश्यमेव राजस्थानम् आगच्छतु । भवान् यस्मिन् भागे भ्रमितुमिच्छति तस्य योजनाविषये शीघ्रमेव सूचयतु । परिवारे ज्येष्ठेभ्यः प्रणामाः निवेदयतु ।

भवतः आगमनस्य प्रतीक्षायाम्।

भवतः मित्रम्

अजयः

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
श्रेष्ठतमम्	सर्वोत्तमम्	सर्वश्रेष्ठ
जनपदेषु	जिलासु	जिलों में
चिरकालात्	दीर्घकालात्	लम्बे समय से
प्रासादम्	भवनम्	हवेली
कासारः	सरोवरः	झील
शिरोमणिः	प्रमुखः	प्रमुख
उत्कृष्टानि	विशिष्टानि	विशेष
द्रष्टव्यम्	दर्शनीयम्	देखने योग्य

अभ्यासः

मौखिकप्रश्नाः

१. **उच्चारणं कुरुत–**

बृहत्तमम्	दृष्ट्या	अत्रत्याः	वीराङ्गनानाम्	सर्वेषाम्
वैदेशिकाः	शिरोमणिः	स्तम्भानाम्	स्थापत्यम्	उत्कृष्टानि

२. **एकपदेन उत्तरत –**

(क) कस्मिन् समये मारवाडक्षेत्रस्य भ्रमणम् आनन्देन भवितुं शक्नोति ?

(ख) पुस्तकालयेषु बृहत्तमः पुस्तकालयः कुत्र स्थितः वर्तते ?

(ग) जोधपुरनगरे किं दुर्गम् ?

(घ) प्रतापस्य मातुलगृहं कुत्रास्ति ?

(ङ) के अपि गौरवशालिं राजस्थानं नमन्ति?

लिखितप्रश्नाः

१. **एकपदेन उत्तरत –**

(क) विश्वस्य प्राचीनतमा पर्वतमाला का ?

(ख) दीपावलीसमये कस्मिन् क्षेत्रे भ्रमणम् आनन्ददायकम् ?

(ग) स्थापत्यदृष्ट्या विश्वप्रसिद्धं किं मन्दिरम् ?

(घ) किं मन्दिरं भारतीयानां मनसि देशं प्रति गौरवभावमुत्पादयति ?

(ङ) कः राजस्थानस्य भ्रमणार्थम् आगन्तुम् इच्छति ?

२. **एकवाक्येन उत्तरत –**

(क) राजस्थानं केषां भूमिः अस्ति?

(ख) प्रतापगौरवकेन्द्रं कुत्र वर्तते?

(ग) विश्वस्य प्राचीनतमा पर्वतमाला का?

(घ) सूर्यनगरिरूपेण प्रसिद्धं किं नगरम् ?

(ङ) रमेशः कस्मै पत्रम् लिखितवान्?

३. **उचितं मेलनं कुरुत –**

(क)	(ख)
(क) परशुराममहादेवः	१. पालीजनपदे
(ख) पटवाप्रासादानि	२. उदयपुरनगरे
(ग) राजस्थानस्य ताजमहलम्	३. अरावलीपर्वतमाला
(घ) प्रतापगौरवकेन्द्रम्	४. जैसमेरुनगरे
(ङ) प्राचीनतमा पर्वतमाला	५. जसवन्तथडा

४. कोष्ठके दत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

(राजस्थानं, स्वर्णनगरी, सममरुस्थलम् सूर्यनगरी, सप्त)

(क) जोधपुरनगरं .... रूपेण प्रसिद्धमस्ति ।

(ख) .... जैसलमेरुजनपदे स्थितमस्ति ।

(ग) जैसलमेरुनगरम् .... रूपेण ख्यातिं प्राप्तवान् ।

(घ) राजस्थाने .... सम्भागाः सन्ति ।

(ङ) अरावलीपर्वतमाला .... द्विभागयोः विभक्तं करोति ।

५. रेखाङ्कितपदान् स्वीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु -

(क) प्रशासनिकदृष्ट्या राजस्थानं <u>त्रयस्त्रिंशत्</u> जनपदेषु विभक्तं वर्तते।

(ख) <u>जोधपुरनगरे</u> कायलानाकासारः वर्तते।

(ग) अरावलीपर्वतमाला <u>राजस्थाने</u> स्थितास्ति ।

(घ) <u>महाकविः माघः</u> राजस्थाने अभवत्।

(ङ) <u>प्रतापस्य</u> गौरवगानं प्रतापगौरवकेन्द्रं करोति।

६. दत्तानां पदानां साहाय्येन स्वरचित-वाक्यानां लेखनं कुरुत -

(क) बहिः .... ।

(ख) अभवत् .... ।

(ग) नमः .... ।

(घ) श्रेष्ठतमा .... ।

(ङ) सह .... ।

(च) रोचते .... ।

योग्यता-विस्तारः

(क) भाषा-विस्तारः

विशेष्य-विशेषणम् – येन शब्देन संज्ञापदस्य विशेषता प्रकटी भवति सः शब्दः विशेषणः कथ्यते। यस्य पदस्य विशेषता प्रकटितं भवति सः विशेष्यः भवति। विशेषणः विशेष्यपदानुगुणमेव भवति।

उक्तमपि वर्तते –

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिः विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्य ।।

यथा –

पुँल्लिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
सुन्दरः बालकः	सुन्दरी बालिका	सुन्दरं वनम्
शौभनौ ग्रन्थौ	शोभने पत्रिके	शोभने पुस्तके
महान् ग्रन्थः	महती नाटिका	महत् नगरम्
लघुः कायः	लघ्वी कथा	लघु काव्यम्
श्रेष्ठतमः पुरूषः	श्रेष्ठतमा नारी	श्रेष्ठतमं पुष्पम्

अन्यानि विशेषण-विशेष्यपदानि स्वीकृत्य पञ्चवाक्यानां रचना करणीया।

(ख) कारकप्रकरणम्

कारकाणि षट् सन्ति– कर्ता, कर्म, करणं, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणं च। कारकाणां बोधकारी विभक्तिः उच्यते।

१. **प्रातिपदिकः (शब्दः), लिङ्गम् (पुँल्लिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम्) परिणाम (द्रोणम्, व्रीहिः) वचनं (एकवचनं, द्विवचनं, बहुवचनं) बोधयितुं प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते।**

यथा – कृष्णः, श्रीः, ज्ञानम् , एकः, एकम्, एका, द्वे, त्रयः।

२. **कर्तायाः सर्वाधिकम् इप्सितं कर्मकारकम् उच्यते। कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः प्रयुज्यते।**

यथा – माषेषु अश्वं बध्नाति।

३. **क्रियायाः सिद्ध्यर्थे सर्वाधिकसहायकसाधनः करणमुच्यते। करणकारके तृतीया विभक्तिः प्रयुज्यते।**

यथा – सः कलमेन लिखति ।पादाभ्यां चलति ।

४. **दानादि कर्मणा यम् उपक्रियते सः सम्प्रदानसंज्ञकं स्यात्। सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तिः प्रयुज्यते।**

यथा – विप्राय गां ददाति ।

५. **यस्मात् अपाय/विश्लेष/पृथक्करणं भवति सः अपादानसंज्ञकं स्याद् । अपादने पञ्चमीविभक्तिः प्रयुज्यते ।**

यथा – ग्रामाद् नगरं गच्छति । वृक्षात् पत्राणि पतन्ति ।

६. **स्व-स्वामीभावसम्बन्धं प्रदर्शयितुं षष्ठी विभक्तेः प्रयोगः भवति ।**

यथा – राज्ञः पुरुषः ।राजस्थानस्य गौरवम् ।बालिकानां क्रीडनकानि ।

७. **क्रियायाः आधारः अधिकरणसंज्ञकं स्यात् ।**

अधिकरणे सप्तमीविभक्तिः प्रयुज्यते।

यथा – कटे आस्ते ।स्थाल्यां पचति।

८. **अभितः परितः, समया, निकषा, हा, धिक्, प्रति योगे द्वितीयाविभक्तिः भवति।**

यथा – ग्रामम् अभितः उद्यानम् अस्ति। अस्माकं विद्यालयं परितः स्वच्छता भवेत्। ग्रामं निकषा तडागः अस्ति। सः नगरं प्रति गच्छति।

९. **विना, नाना, पृथक् शब्दानां योगे द्वितीया, तृतीया पञ्चमी च विभक्तयः भवन्ति।**

यथा– धनं, धनेन, धनात्, वा विना शून्यं जीवनम् ।रामं, रामेण, रामात्, वा पृथक् नाहं जीवामि। संस्कृतिं संस्कृत्या संस्कृत्याः वा विना राष्ट्रस्य गौरवं विनश्यति।

१०. **साकं, सार्धम् समम् सह योगेऽप्रधानकर्त्तरि, तृतीयाविभक्तिः भवति।**

यथा– सीता रामेण सह गच्छति वनम् ।भगतसिंहेन सह राजगुरुसुखदेवयोः बलिदानमभवत्।

११. **अङ्गविकारयोगे अङ्गवाचकशब्दे तृतीयाविभक्तिः भवति ।**

यथा – सः नेत्रेण काणः । बालकः पादेन खञ्जः।

१२. **नमः स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलं, वषड् योगे चतुर्थीविभक्तिः भवति ।**

यथा – गुरवे नमः । देशभक्तेभ्यः नमः। प्रजाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा ।पितृभ्यः स्वधा । अलं विवादाय ।इन्द्राय वषट् ।

१३. **क्रुध, द्रुह, ईर्ष्य, असूय शब्दानां योगे यं प्रति एषः प्रयुज्यते तत्र सम्प्रदानकारकं भवति।**

यथा – पिता पुत्राय क्रुध्यति ।रामः मोहनाय ईर्ष्यति ।सा लतायै असूयति ।

१४. **भी, त्रा रक्ष् धातुयोगे यस्मात्, भयादि भवति तत्र पञ्चमीविभक्तिः भवति ।**

यथा – चौरात् बिभेति । सिंहात् त्रायते । पापेभ्यः रक्षति ।

१५. **जन्, भू धातुयोगे उत्पत्तिस्थाने पञ्चमी विभक्तिः भवति।**

यथा – गोमयात् वृश्चिकाः प्रजायन्ते । गङ्गा हिमालयात् प्रभवति।

१६ **तरप् प्रत्यययोगे पञ्चमी विभक्तिः भवति ।**

यथा– निम्बवृक्षात् पिप्पलवृक्षः पवित्रतरः । ज्ञानात् ध्यानं श्रेष्ठतरम् ।

१७. **तमप् प्रत्यय योगे षष्ठी वा सप्तमी विभक्तिः भवति ।**

यथा– गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । कवीनां कविषु वा कालिदासः श्रेष्ठतमः ।